

Magdalena Goras, Monika Łyczak

Pracownia Badań Zabytków Architektury Marek Łukacz / Firma Archeologiczna FRAMEA
— Monika Łyczak

Odkrycie reliktywów środkowego filara gotyckiego kościoła św. Idziego w Krakowie

Sprawozdanie z interwencyjnego rozpoznania badawczego archeologicznego i architektonicznego z kwietnia 2015 roku*

W kwietniu 2015 roku przeprowadzono interwencyjne rozpoznanie badawcze wewnątrz kościoła św. Idziego, związane z planowanym remontem i opracowaniem projektu podpodłogowej instalacji grzewczej¹. Sondażowe badania archeologiczne i towarzyszący im nadzór architektoniczny objęły dwie niewielkie odkrywki posadzkowe przy ścianie północnej i ścianie południowej nawy (sondy 1 i 2) oraz sondę w tzw. skarbczyku (południowej przybudówce, przy-

* Dłuższy komunikat o wynikach przeprowadzonych badań, pt. *Nowe wiadomości o gotyckim kościele św. Idziego w Krakowie. Komunikat o wynikach interwencyjnego rozpoznania badawczego archeologicznego i architektonicznego z kwietnia 2015 roku*, został złożony do 16. tomu rocznika Instytutu Historii Sztuki UJ „Modus. Prace z Historii Sztuki”. Opracowanie niniejsze stanowi lapidarniejsze ujęcie przygotowanego komunikatu. Oba teksty są skrótami sprawozdania z prac badawczych przeprowadzonych przez Monikę Łyczak (Firma Archeologiczna FRAMEA) i Magdalenę Goras. Pełne wyniki badań wraz z dokumentacją rysunkową i fotograficzną znajdują się w opracowaniu: M. Łyczak, M. Goras: *Wyniki sondażowych badań archeologiczno-architektonicznych w kościele św. Idziego w Krakowie*. Kraków 2015 (archiwum WUOZ w Krakowie). Tam autorki przedstawiają także dane historyczne i całościowy stan badań oraz pełny wykaz postulatów badawczych. Wyniki prac prezentowane były również na konferencji sprawozdawczej krakowskiego ośrodka archeologicznego w Igołomii w dniu 9 czerwca 2015 r.

¹ Projekt budowlany wykonała Grupa 68 Architekci S.J. W pracach archeologicznych ze strony inwestora, tj. klasztoru oo. dominikanów, brali udział Karolina Nowak i Marcin Ciba.

legającej do prezbiterium i korpusu kościoła), przy ukośnej przyporze nawy (sonda nr 3). Przyjęty wstępnie zakres prac powiększono o odkrywkę na środku obrysu dawnej nawy gotyckiego kościoła. Podjęto w ten sposób sformułowany przed laty postulat badawczy, dotyczący poszukiwań reliktyw domniemanego centralnego filara dawnej gotyckiej świątyni. Sondę, w związku z dokonanymi odkryciami, poszerzono, wykonując wykop badawczy (sonda nr 4, zob. ryc. 1).

Należy tu pokrótce wspomnieć, że pierwszymi badaczami, którzy opisując kompleksowo kościół, wyodrębnili jego fazę gotycką, byli Zygmunt Hendel i Feliks Kopera². Tezę o jednofilarowym rozwiązaniu gotyckiego wnętrza postawili, nie podając materialnych przesłanek, na których ją oparli³. Uszczegółowienie i weryfikację wiadomości dotyczących gotyckiej postaci kościoła wniosły badania architektoniczne zespołu z Pracowni Badań Architektonicznych PP PKZ Oddziału w Krakowie, prowadzone w ramach nadzoru konserwatorsko-badawczego podczas remontu kościoła w 1981 roku⁴. Objęły one wówczas jedynie elewacje i poddasze kościoła. Z powodu niedostępności wnętrza nie rozpoznano wcześniejszych poziomów użytkowych świątyni, wyodrębnione fazy budowy kościoła przyjęto zaś za ustalenie wstępne, rozpisując dalsze postulaty badawcze — w tym ustalenie sposobu przesklepienia nawy gotyckiego kościoła.

Ku radości autorek niniejszego tekstu poszukiwany relikw gotyckiego filara odnaleziono od razu po zdjęciu warstw dwudziestowiecznej posadzki. Na głębokości zaledwie ok. 19 cm odsłonięto wierzch muru fundamentowego i oparty na nim fragment wielobocznej bazy z wylewki wapiennej, skutą od góry, częściowo zniszczony od strony wschodniej. Na obrysie wieloboku zachowały się pozostałości drewnianych klinów montażowych (sonda nr 4, ryc. 1, 2).

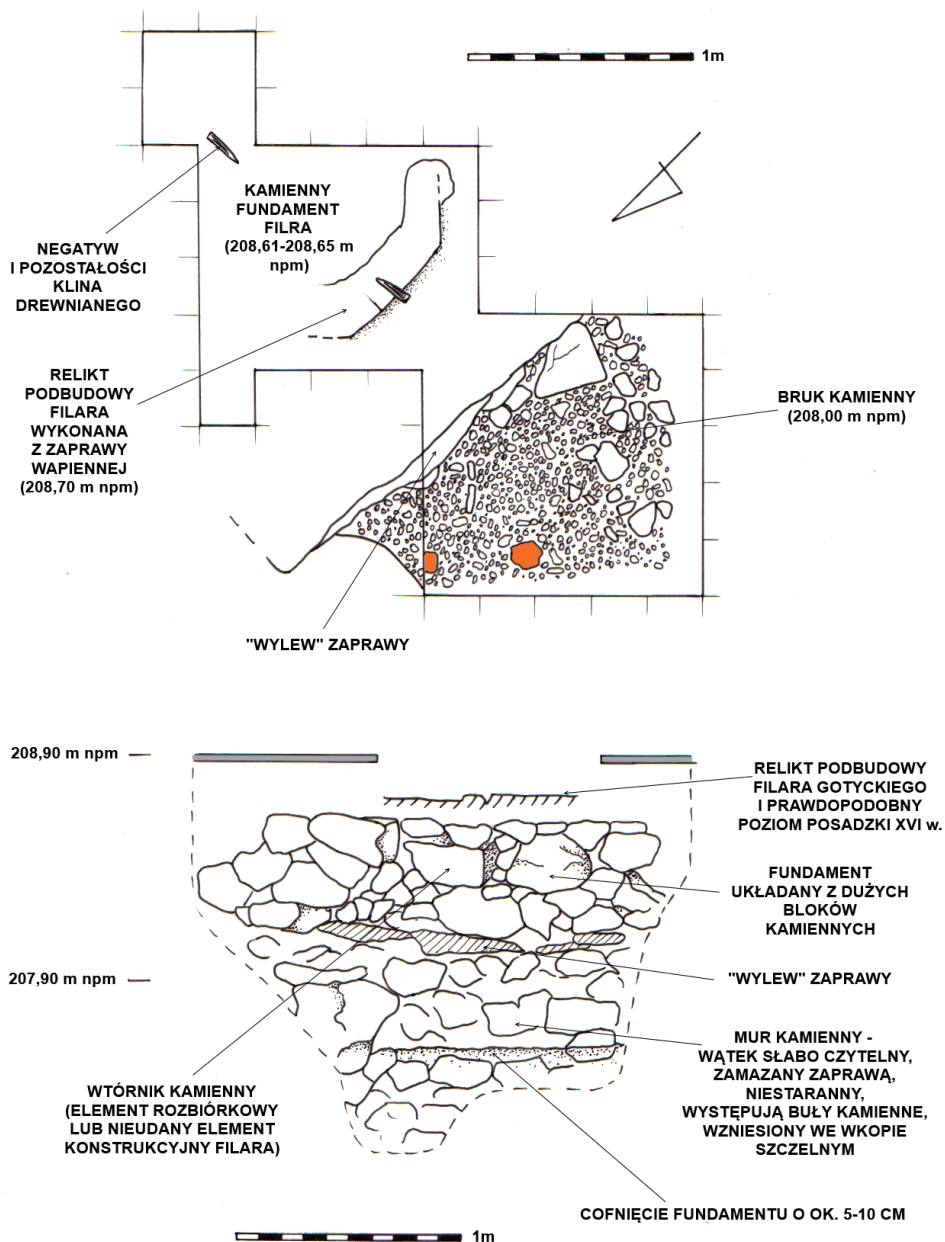
² Z. Hendel: *O kościele św. Idziego w Krakowie*. W: *Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce*. T. 5. Kraków 1896, s. CXXV, CXXVI; Z. Hendel, F. Kopera: *Kościół św. Idziego w Krakowie*. Kraków 1905, s. 9—17 („Biblioteka Krakowska”, nr 29).

³ Z. Hendel, F. Kopera: *Kościół św. Idziego...*, s. 10.

⁴ A. Filipowicz, W. Niewalda: *Kościół św. Idziego w Krakowie. Badania architektoniczne przeprowadzone w ramach nadzoru konserwatorsko-badawczego podczas remontu kościoła w 1981 r.* T. 1. Kraków 1982, mps w archiwum NID w Krakowie. Por. też M. Goras: *Zaginione gotyckie kościoły Krakowa*. Kraków 2003, s. 90—94. Filipowicz i Niewalda wyróżnili spomiędzy późniejszych nawarstwień czternastowieczne partie murów, potwierdzając w większości ogólne rozpoznanie Hendla. Dowiedli, że kościół składał się z kwadratowej nawy, krótszej od obecnej o przęsło zachodnie, oraz z prezbiterium w dzisiejszym obrysie. Korpus opinało sześć przypór, cztery ukośne wychodzące z narożników oraz przypory prostopadłe w połowie długości ściany południowej i północnej. Ustalono zachowaną wysokość murów oraz zakres nowożytnych nadmurowań i przekształceń w nawie oraz prezbiterium. Filipowicz i Niewalda włączyli do swego opracowania wyniki prowadzonych rok wcześniej badań archeologicznych Marka Cwetscha, obejmujących fragmentaryczne rozpoznania krypt pod prezbiterium oraz nawarstwień w wykopach na zewnątrz kościoła (M. Cwetsch: *Dokumentacja skrócona archeologicznych badań wykopaliskowych w kościele św. Idziego*. Kraków 1980, mps w archiwum NID w Krakowie).

Rys. M. Goras

Ryc. 2. Kraków, kościół św. Idziego. Rzut i profil sondy archeologicznej nr 4

Rys. M. Łyczak

Stan zachowania reliktu umożliwił pomiar kątów wewnętrznych wieloboku oraz długości jego krawędzi, co pozwoliło na zrekonstruowanie rzutu bazy filara jako ośmioboku foremnego.

Odkrycie pozostałości filara stawia czternastowieczny kościół św. Idziego w licznej grupie dwunawowych gotyckich świątyń Krakowa, w większości już przebudowanych lub nieistniejących, wiązanych zasadniczo z kręgiem umownego warsztatu budowlanego króla Kazimierza Wielkiego i realizacjami powielającymi jego wzory⁵. Nie wchodząc głębiej w zagadnienie popularności rozwiązań jednofilarowych (oraz pokrewnych — dwufilarowych) w Krakowie i Małopolsce wieku XIV, warto tylko zaznaczyć, że kościół św. Idziego byłby jednym z dziewięciu wewnątrz jednofilarowych w Krakowie w tamtym stuleciu — wliczając w to pięć kościołów⁶.

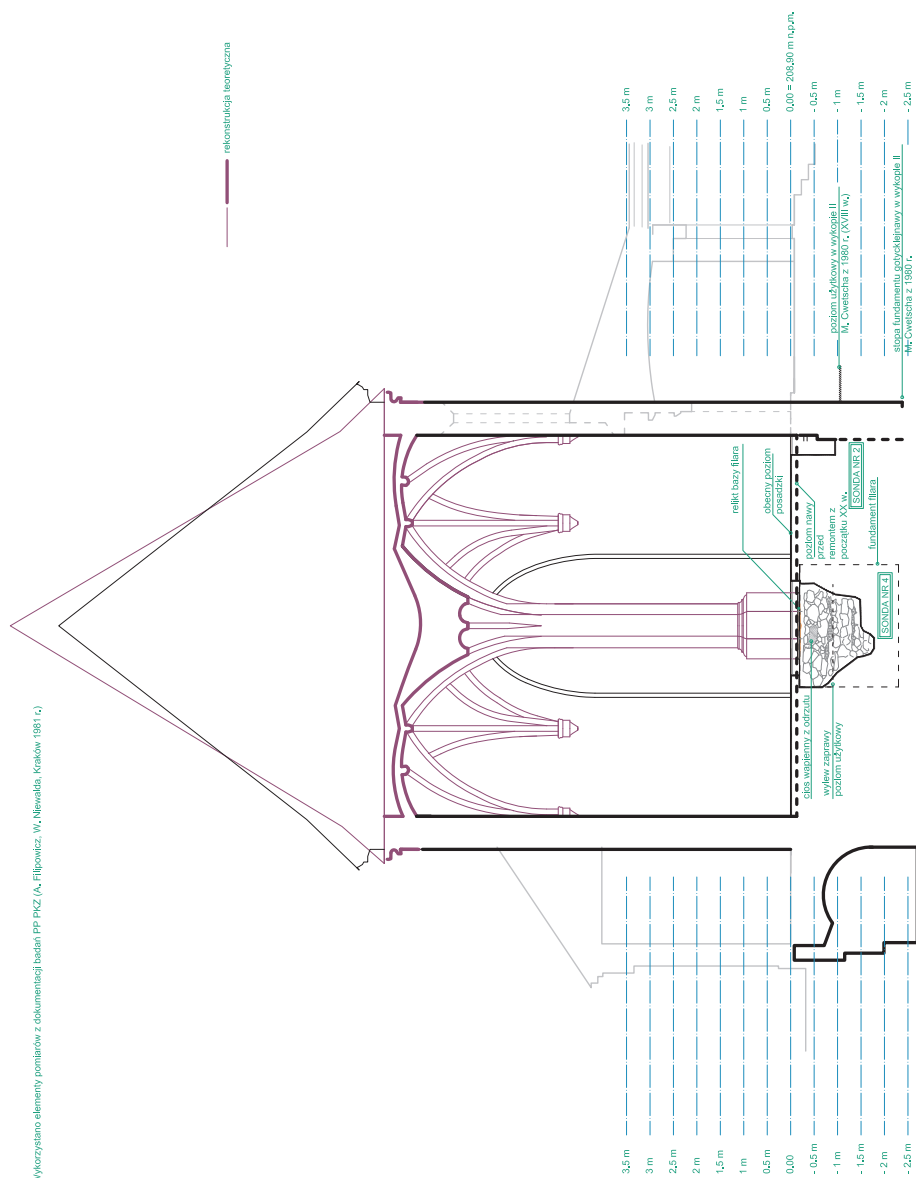
Ustawienie oktagonu bazy filara względem obrysu nawy (boki równoległe do ścian) oraz rozmieszczenie gotyckich przypór na obwodzie korpusu dają pewne informacje o możliwościach rozpięcia sklepienia nawy. Kościół św. Idziego nie mógł mieć tak wyrafinowanego i dekoracyjnego rysunku sklepień, jak kościół św. Krzyża — z którym porównywał go Hendel — czy też jak część realizacji kazimierzowskich, gdzie ściany budowli opatrywały po dwie pary przypór⁷. Gotycką nawę kościoła św. Idziego, jak już tu wskazano i co dowodnie stwierdzono podczas badań Aleksandra Filipowicza i Waldemara Niewaldy, wspierała jedna para przypór, w połowie długości boków, co warunkowało inne możliwości rozwiązania sklepienia (ryc. 1, 4)⁸.

⁵ Początki budowy gotyckiej postaci kościoła św. Idziego należy wiązać zapewne z czasem po przejściu patronatu przez Toporów, co także zbiega się z latami tworzenia nowych regulacji przestrzennych na Okole (*Nova Civitas in Okol* — niniejszym dziękujemy Halinie Rojkowskiej za konsultacje w sprawie przemian własności nieruchomości na Okole). Gotycki kościół ma jednak już cechy architektury późniejszego czasu. Nie sposób przy obecnym stanie wiedzy dociekać, czy od początku zaplanowano budowę świątyni jednofilarowej (jak przypuszczalnie było w przypadku kościoła św. Krzyża, wznoszonego najprawdopodobniej od początku XIV w. już z myślą o realizacji halowej nawy — zbudowanej ostatecznie w trzeciej ćwierci tegoż stulecia), czy o sposobie przesklepienia korpusu, opartego na środkowym filarze, zdecydowano dopiero w trakcie akcji budowlanej, ok. połowy wieku lub później, w czasie szczytowej popularności takich rozwiązań w Małopolsce i w Krakowie. Nie można też wykluczyć, że budowa rozpoczęła się dopiero ok. połowy wieku, a wzmianki z pierwszego dwudziestolecia XIV w. odnoszą się do dawnej postaci świątyni.

⁶ M. Goras: *Zaginione gotyckie kościoły...*, s. 149—150. Zob. porównanie planów budowli jednofilarowych z terenu Krakowa w: M. Łyczak, M. Goras: *Wyniki sondażowych badań...*, rys. 6—7.

⁷ M. Łyczak, M. Goras: *Wyniki sondażowych badań...*, rys. 6. Zob. Z. Hendel, F. Kopera: *Kościół św. Idziego...*, s. 10.

⁸ Można wskazać wiele analogicznych wariantów rozwiązania sklepień jednofilarowego, kwadratowego wnętrza o podobnym rozmieszczeniu przypór — w wersji przesłanej trójkątnych, krzyżowych oraz przy zastosowaniu wariantów łączonych. W sprawozdaniu z prac badawczych zamieszczono planszę z możliwymi wariantami rekonstrukcji gotyckiego kościoła. Zob. M. Łyczak, M. Goras: *Wyniki sondażowych badań...*, rys. 5. Jako istotny po-

Ryc. 4. Kraków, kościół św. Idziego. Przekrój A-A. Rejestracja wyników badań z elementami teoretycznej rekonstrukcji sklepienia gotyckiego kościoła

Rys. M. Goras

rys, mgr In2. arch. Magdalena Goras

Zasięg rzutu fundamentu, na którym opierał się filar, ustalono za pomocą odwiertów małośrednicowych. Ze względu na harmonogram prac odkrywkę powiększono tylko od strony zachodniej. W wykopie badawczym odsłonięto zachodnią ścianę muru fundamentowego do głębokości ok. 180 cm poniżej poziomu posadzki, nie osiągając stopy fundamentowej (ryc. 3). Odnutowano,

Ryc. 3. Kraków, kościół św. Idziego. Sonda archeologiczna nr 4, widok od zachodu; widok zachodniej ściany muru fundamentowego filara gotyckiego kościoła. Na prawo od łaty niwelacyjnej widoczny wmurowany w fundament cios wapienny, ustawiony krawędzią do lica, pochodzący zapewne z odrzutu elementów przygotowanych do budowy filara

Fot. M. Goras

że zachodnia ściana muru, widoczna w wykopie, zbudowana jest z ciosów wapienia łamanego o licu nieregularnym, bez śladów warstwowania, spojonych zaprawą piaskowo-wapienną z jasnymi grudami niezłasowanego węgla wapnia, w ciemnoszarym kolorze, o zachowanej średniej sile wiązania. Na wysokości ok. 57 cm w fundamencie znajduje się duży cios wapienny ze śladami obróbki, ustawiony krawędzią do lica, którego boki tworzą kąt identyczny z kątem wewnętrznym reliktu ośmioboku bazy — jest to zapewne element

stulat badawczy na przyszłość wysuwa się przebadanie ściany tęczowej w poszukiwaniu ewentualnego oparcia trójkątnego przęsła wschodniego po obu stronach arkady oraz przebadanie narożników ściany wschodniej.

pochodzący z odrzutu (ryc. 2, 3). Dzięki śladom zarejestrowanym w wykopie ustalono, że w okresie poprzedzającym wzniesienie gotyckiej świątyni w obrębie dzisiejszej nawy kościoła funkcjonował długotrwale użytkowany bruk kamienny, znajdujący się ok. 90 cm poniżej obecnej posadzki, będący poziomem, z którego w XIV stuleciu wznoszono filar kościoła⁹. Można przyjąć, że bruk stanowił nawierzchnię w rejonie eksploracji przez dłuższy czas przed wzniesieniem gotyckiej świątyni, nie można jednak określić, czy utwardzał wnętrze hipotetycznej wcześniejszej budowli, czy też znajdował się na zewnątrz.

Niewielki zakres odkrywek i podporządkowanie robót harmonogramowi użytkowania świątyni nie pozwoliły na szersze rozpoznanie nawarstwień zalegających w obrębie kościoła. Należy stwierdzić, że pomimo materialnych śladów średniowiecznej akcji budowlanej i ustalenia wcześniejszego od czternastowiecznej budowli poziomu użytkowego w rejonie gotyckiego filara ani w tej, ani w pozostałych sondach nie odnaleziono relikwów związanych jednoznacznie z domniemaną świątynią romańską, którą od Władysława Łokietka mieli otrzymać Toporowie w zamian za przekazany klaryskom kościół św. Andrzeja¹⁰. Nie można pominąć jednak przesłanek, które świadczą na korzyść hipotezy o istnieniu wcześniejszej świątyni. Przede wszystkim znamieny wydaje się brak typowych akumulacyjnych warstw, związanych z funkcjonowaniem osady, co może świadczyć o innym (np. sakralnym) przeznaczeniu badanego obszaru, niewiążącym się z intensywną produkcją odpadów, powodującą procesy powstawania nawarstwień¹¹. Istotne zdaje się ponadto nowe

⁹ Na poziomie ok. 90 cm poniżej posadzki do fundamentu przylegał poziom użytkowy o charakterze bruku, utwardzony drobnymi, wygładzonymi kamieniami wapiennymi, zalegający na warstwie calcowej (ryc. 1, 2). Przy styku z fundamentem na utwardzonej nawierzchni odznaczała się warstwa wylewu zaprawy, pochodząca z fundamentu. Po udokumentowaniu i zdjęciu brukowanej warstwy z wylewem oraz pogłębieniu wykopu stwierdzono zmianę morfologii muru fundamentowego w partii położonej poniżej. Lico partii poniżej poziomu użytkowego odznacza się większą nieregularnością wątku i obfitymi wylewami zaprawy ze spoin, co sugeruje wykonanie niższej partii fundamentu w szczelnym wkopie. Przytoczone obserwacje pozwalają postawić tezę, że fundament filara gotyckiego kościoła był budowany i wznoszony z owego utwardzonego, brukowanego poziomu użytkowego. Bruk nosił ślady długotrwałego użytkowania. Na jego powierzchni znaleziono kilka niewielkich fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej.

¹⁰ J. Długosz: *Senioris Canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum Dioecesis Cracoviensis*. W: Tenże: *Senioris Canonici Cracoviensis Opera Omnia*. Wyd. A. Przeździecki. Kraków 1863—1864 — T. 1, s. 600; T. 3, s. 259; zob. J. Kurtyka: *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*. Kraków 1997, s. 227.

¹¹ Jest to obserwacja godna uwagi szczególnie w kontekście intensywnego występowania wczesnośredniowiecznych nawarstwień kulturowych w najbliższej okolicy. Zob. M. Łyczak, J. Łyczak: *Wyniki ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych na terenie Urzędu Skarbowego Kraków-Stare Miasto przy ulicy Grodzkiej 65 w Krakowie*. Kraków 2007, mps w archiwum WUOZ w Krakowie.

ustalenie, dotyczące ukształtowania terenu w obrębie kościoła. Zarejestrowany w trakcie obecnych badań archeologicznych poziom zalegania calca w centrum nawy potwierdza istnienie w tym miejscu niewielkiego, ale silnie zarysowanego wzniesienia we wczesnym średniowieczu¹². Trzeba jednak podkreślić, że bez planowych badań archeologicznych we wnętrzu i w najbliższym otoczeniu kościoła nadal nie można orzec niczego pewnego o istnieniu wcześniejszej świątyni.

Odkrywki w obrębie nawy wskazują, że poziom wewnątrz kościoła nie uległ dużym zmianom od XIV wieku — jak wspomniano, wierzch fundamentu gotyckiego filara znajduje się zaledwie ok. 19 cm poniżej poziomu obecnej posadzki. Podczas prac prowadzonych na początku XX wieku podłogę w nawie podniesiono o ok. 10—13 cm, demontując istniejącą ówczesnie posadzkę z płyt kamiennych i układając podłogę z zachowanych do dziś betonowych płytek. Ślady dawnego poziomu są widoczne w odkrywkach (sonda nr 2, sonda nr 4), świadczy o nich także pozostawiony miejscowo poziom wokół ołtarzy z obu stron tęczy¹³.

W niniejszym sprawozdaniu pominięty zostaje opis znalezisk z pozostałych sond archeologicznych. W skrócie można zasygnalizować, że przyniosły one częściowe informacje o głębokości posadowienia gotyckiej nawy oraz fragmentaryczne wiadomości o nowożytnych przemianach kościoła, wnosząc nowe dane do dotychczasowego stanu wiedzy i pozwalając uszczegółowić postawione dotychczas postulaty badawcze¹⁴.

¹² Dane porównawcze szeroko przytoczono w części archeologicznej sprawozdania z niniejszych badań, zob. M. Łyczak, M. Goras: *Wyniki sondażowych badań...*, s. 8; zob. też K. Radwański: *Kraków. Rozwój przestrzenny*. Kraków 1975, s. 107—108.

¹³ Zmianę tę można również porównać, zestawiając w tej samej skali rysunek Hendla, przedstawiający pomiar portalu w przejściu z nawy do składziku, i ten sam pomiar w obecnym stanie. W prezbiterium różnica mierzona w progu zakrystii wydaje się nieznacznie mniejsza, tę ocenę należałoby jednak zweryfikować za pomocą odkrywki. Tam nowy poziom przykrył dwa dolne profile pilastrów portalu do zakrystii oraz dolną część kamiennego progu. Biorąc pod uwagę czas wykonania wystroju części chórowej, można przypuszczać, że poprzedni poziom był poziomem siedemnasto-, osiemnastowiecznym — być może z tego czasu pochodziły też płyty podłogowe. Natomiast znalezione podczas badań w warstwach zasypowych płytki ceramiczne mogą pochodzić z czasów wizytacji Radziwiła, który wspominał o „podłodze ceglanej” — czyli z końca XVI wieku.

¹⁴ Należy tu odnieść się do postulatów badawczych sformułowanych przez A. Filipowicza i W. Niewaldę (*Kościół św. Idziego...*, s. 27, 28), przede wszystkim gruntownego przebadania wnętrza kościoła wraz z wnętrzami przybudówek, kryptami oraz podziemiami rzutu pierwotnej nawy. Do postulatu ustalenia chronologii otworów drzwiowych należy dodać, że rozpoznania wymaga także sposób osadzenia piętnastowiecznego portalu w wejściu z przedśionka południowego. Pozwoliłoby to zweryfikować lokalizację wejść do świątyni w czasie jej funkcjonowania od XIV do końca XVI wieku (wizytacja Radziwiła wspomina o dwóch wejściach: od strony domu kustosa — czyli od zachodu — oraz „od ulicy”). W świetle częściowych odkryć w skarbczyku rysuje się konieczność ustalenia chronologii nowożytnych przemian (w szczególności akcji budowlanych z XVII i XVIII w.).